

BREITNER PÉTER

Zárszó a 2009. évi hajléktalanügyi országjelentéshez

A hajléktalanügyben kifejtett, lassan húszéves munkánknak egyesek szerint nincs látszatja, mások azt állítják, hogy a segítők életfontosságú (sokszor valóban életmentő) munkát végeznek. Bizonyos szempontból mind a kettő igaz.

A következő sorokban megpróbáljuk végiggondolni, és egy picit újragondolni is ennek a felemás helyzetnek a hátterét, és a szokásosnál távolabbról rátekinteni arra a társadalmi mezőre, amelyben a szociális segítők nap mint nap rengeteg emberi energiát fordítanak a lecsúszott emberek támogatására.

A hajléktalanságban élők valójában egy rendkívül rosszul definiált és bizonytalanul körülhatárolt társadalmi csoport. Tulajdonképpen az is kérdéses, hogy egyáltalán tekinthető-e társadalmi csoportnak.

A fogalom jogi-igazgatási meghatározása a szociális törvényben (1993. évi III. törvény) olvasható, amely a bejelentett lakcím hiányaként definiálja a hajléktalanságot. Ez a definíció – ahelyett, hogy egy élethelyzetre próbálna reagálni – tökéletesen adminisztratív marad, és ezzel többféle képpen is célt téveszt, amikor a hajléktalan embereket próbálja körülhatárolni. Sokan belekerülnek a meghatározásba olyanok, akik semmiképpen nem tekinthetőek hajléktalannak, pl. ingatlantulajdonosok, akik valamiért nem tudnak, vagy nem akarnak bejelentkezni az ingatlanukba, mások viszont kimaradnak belőle, akiket egyébként hajléktalannak szoktunk tekinteni. Ezeknek az embereknek van ugyan lakcímük, de ott valamiért nem lakhatnak. Tömeges méretben jellemző élethelyzetről van szó, amellyel a hajléktalanügyben dolgozó segítők rendszeresen találkoznak.

Azt is meg kell említenünk, hogy a törvényben megfogalmazott definíció már közel két évtizede rendkívül káros folyamatok okozója, hiszen a hajléktalan helyzetben lévő emberek kénytelenek az adminisztratív státusukat hozzáigazítani az élethelyzetükhöz, amikor valamilyen ellátást szeretnének kapni. Egyszerűen fogalmazva: a perifériára sodródott emberek a lakcímük megszüntetésének árán juthatnak pénzbeli ellátáshoz, mint hajléktalanok, amellyel viszont hátrányba kerülnek a munkaerőpiacon és ügyintézési helyzetekben, nem beszélve arról, hogy a kényszerű lakcím megszüntetés esetleg az adott lakcímen lévő lakhatásba visszavezető út megnehezítését is jelenti, valamint arról, hogy a „lakcímnélküliség” nemcsak közigazgatási, hanem pszichológiai címkét is jelent.

Az ellátórendszer tulajdonképpen újabb „kiilleszkedési lépést” vár el ügyfeleitől a pénzbeli ellátás fejében. Ennek természetesen szimbolikus jelentése van, amelyre később vissza fogunk térni.

A hajléktalanságnak van egy másik definíciója is a szociális törvényben, amely az „éjszakáit közterületen, vagy nem lakás céljára szolgáló

helyiségben töltő” embereket tekinti e csoporthoz tartozóknak. Ennek a második meghatározásnak is az elsőhöz hasonló problémái vannak: kimaradnak belőle oda való és bekerülnek nem oda való helyzetek, emberek. Kimaradnak azok, akik magánterületen, de nem helyiségben laknak, és kimaradnak azok is, akik befogadott-megtúrt helyzetben éjszakáznak ugyan valahol, de napközben ellátatlanok. Viszont a II. számú definíció szerint hajléktalannak számítanak azok, akik nem lakás céljára szolgáló – de lakható helyiségben laknak, pl. gátórházban, bolthelyiségben stb.

A szociális törvény kettős definíciója, amellyel, hogy életszerűtlen, már önmagában is rengeteg közigazgatási és ellátási anomália okozója, amelyek után az ügyfelekben és az ügyintézőkben egyaránt a méltánytalanság, feszültség, olykor ellenségesség érzése marad. A túlbonyolított, kiskapukkal teli ügyintézési eljárásokban és a virágzó jogértelmezési sokszínűségben pedig általában az ügyfelek húzzák a rövidebbet.

A jogi megközelítés túlegyszerűsítő és adminisztratív megközelítésével ellentétben a hajléktalanság nem csupán „lakcímkérdés”, sőt, még az éjszaka eltöltésének módjához sem köthető önmagában. Ezeknél sokkal bonyolultabb, sokdimenziós jelenség, amelynek szociológiai, pszichológiai, gazdasági és még sok egyéb vonatkozása van.

A hajléktalanság definíciója, a probléma körülhatárolása akkor sem könnyű, ha a segítő szakmához sokkal közelebbi szociológiai, szociálpolitikai szemléletet próbáljuk alkalmazni.

Rendkívül fontos, hogy pontosan meghatározható legyen, kik tartoznak egy bizonyos intézkedés, ellátás, program célcsoportjához. A „sokaságot” ebben az értelemben az teszi „csoporttá”, ha valamilyen sajátosság, jellemző, problématiszós szempontjából azonos élethelyzetben lévő emberek alkotják. A munkaképességüket 67 százalékban elveszítők, a 65 év felettek, a várandós nők, a munkanélküliek vagy a létminimum alatt élők mind-mind ilyen csoportok, amelyek esetleg szociálpolitikai célcsoporttá is válhatnak: világos, hogy kik és milyen élethelyzeti sajátosság alapján tartoznak bele ezekbe a csoportokba és melyek lehetnek a „többé-kevésbé azonos” problémáik.

Azoknak az embereknek az életében, akiket ma Magyarországon (nem jogi, hanem szociológiai értelemben) hajléktalannak szoktunk tekinteni, az a „többé-kevésbé azonos”, hogy valamilyen fokú lakhatási (és nem lakcímkérdés!) problémáik vannak. A hajléktalanság azonban rendkívül komplex jelenség, amelyben a lakhatás elvesztése legtöbbször már csak egy folyamat vége. A folyamat korábbi állomásai viszont a társas (társadalmi) kapcsolatok számának és minőségének romlásáról, a munkaerő-piaci részvétel csökkenéséről, szenvedélybetegségekről, pszichés betegségekről és még sok egyéb megelőző jelenségről szólnak. A hajléktalansághoz vezető útvonalak olyannyira sokfélék, hogy ha végiggondoljuk őket, egyre nehezebb a hajléktalan emberek „többé-kevésbé azonos” problémáiról beszélnünk.

Éppen ezért, míg az egészségromlásról, az időskorról, a várandós-ságról és munkanélküliségről léteznek (nagyjából) egzakt ismeretek és tanulmányok, a hajléktalanság kutatói és szakirodalmának szerzői valójában soha nem a „hajléktalanságról” mint önálló, körülhatárolható problémáról nyújtanak ismereteket, hanem lakásvesztésről, munkavesztés-

ról, kapcsolatvesztésről, szenvedélybetegségekről és egyebekről szólnak a dolgozataik.

Mіндеzek alapján úgy tűnik, hogy a hajléktalanság egy „maradékulven képzett csoport”, amely ezért valójában nem is egy csoport és nem tekinthető igazi szociálpolitikai célcsoportnak sem. És ha ez így van, akkor le kell vonnunk azt a végkövetkeztetést is, hogy a „hajléktalanellátó-rendszer” mai formájában egy tévesen megalkotott struktúra, amely szociálpolitikai értelemben legalábbis „zavaros” halmazra mutat.

A dichotóm gondolkodásmód ára: társadalmi kettős látás

Az európai gondolkodásmód kétpólusú, azaz rutinszerűen bontja a világot kettősségekre (már a gyermekmeséink túlnyomó többségében is a jó és rossz vegytiszta archetípusai jelennek meg).

A magyar társadalomban ráadásul különben is komoly hagyományai vannak a kirekesztő, avagy „elrekesztő” gondolkodásmódnak, amely általában a kirekesztett embereket, csoportokat önmagukat hibáztatja helyzetükért, és amely mindig a dichotómiák rendszerében születik meg. Több neves szerző abban látja a problémát, hogy Magyarországon *kettős társadalomszerkezet* alakult ki. Ez a gondolat rendszeresen köszön vissza a magyar társadalomtörténeti munkákban.¹

Ez a kis kitérő talán idegenül hat egy hajléktalansággal foglalkozó tanulmányban, azonban tudomásul kell vennünk, hogy Magyarországon a kollektív tudattalan, az egyéni szocializációs minták és a társadalmi berendezkedés is ugyanabba az irányba hat: hajlamosak vagyunk „ösz-tönszerűen” kettős (vagy egymástól különálló, független) struktúrákban szemlélni (és látni) a világot. Ebbe a gondolkodásmódba tökéletesen beleilleszkedik, hogy tőlünk idegen csoportokként észlelünk és szemlélünk bizonyos embereket: cigányokat, munkanélkülieket, droghasználókat, hajléktalanokat. Hajlamosak vagyunk úgy látni ezeket az embereket, mint akiknek nincs közük hozzánk. Ez a beidegződés elfeledtetni velünk, hogy az ő sorsuk is bonyolult és szerves kölcsönhatásban áll a társadalom többi részével (azaz velünk és a mi sorsunkkal is) és megkönnyíti számunkra azt az én-védő lelki folyamatot, amelynek az a hit az eredménye, hogy a rossz helyzetbe került emberek csakis maguk tehetnek a helyzetükről, és ezért maguknak is kell kilábalni belőle.

A helyzet az, hogy segíteni a bajba jutottakon és tolerálni a másságot nem feltétlenül erkölcsi kötelesség, hanem az egymásrautaltságból fakadó létérdek.

Egy társadalom szociális intézményei, szegényekkel való bánásmódja valójában egy gondolkodásmód leképeződése. Ami a hajléktalanságot illeti, a társadalmi kettős látásból következő gondolkodási szakadék kitermelte az ellátási szakadékot is: a probléma kezelésére szolgáló

¹ A szerzők a Horthy- és a szocialista korszakról, majd a rendszerváltás társadalmáról szinte ugyanazt írják. A kettős társadalomszerkezet-elméletek mindegyike azt hangsúlyozza, hogy Magyarországon két, egymás mellett létező és jórészt egymástól független „al-társadalom” létezik. Mindkettőnek önálló és teljes vertikuma van a kétkezi munkástól az elíteltig. Lásd erről Erdei Ferenc, Kolosi Tamás, Szelényi Iván, Hankiss Elemér műveit.

szociális szolgáltatásszervezést alapvető stratégiai hibák övezik: a mai magyar szociális ellátórendszer a hajléktalanságot úgy próbálja kezelni, mintha az egy különálló, önmagában való és kezelhető probléma lenne, nem pedig számos társadalmi alrendszer működési zavarának a (vég) terméke. Ennek a gondolkodásmódnak az egyik eredménye az is, hogy a segítségnyújtás rendszere „tiszta helyzeteket vár el” és alig érzékeny a folyamatokra, az átmeneti állapotokra. Az átmeneti helyzetben lévő emberekből, akik a „nem hajléktalanság” és a „hajléktalanság” között félúton vannak, alig észlel valamit, hiszen ők nem felelnek meg egyik csoport-sztereotípiának sem. Így van ez annak ellenére, hogy az átmeneti helyzetben lévők esetében térülnének meg leginkább segítségnyújtásba fektetett adóforintok: hiszen ők még viszonylag könnyen (könnyebben) megtarthatók lennének az adófizetői oldalon. Ők még nem csúsztak le egészen, még van valamennyi önbecsülésük, megélhetési forrásaik, szerény színvonalon, de önállóan is képesek lennének megélni. Márpedig minél többen veszünk részt a termelés és fogyasztás rendszerében, annál több az adóbevétel és annál kevesebb a kiadás.

Ilyenkor azonban – a dichotóm társadalmi berendezkedésnek megfelelően – a „nem hajléktalanokkal” foglalkozó segítő rendszer szervezetei (családsegítő szolgálatok, idősellátók, egészségügy stb.) már lemondóan legyintenek, a hajléktalanellátó rendszer pedig még nem nyújt szolgáltatást: a szorult helyzetben lévő embernek „döntenie” kell, melyik csoportnak a tagja; valójában persze ez nem igazi választás, ezek az emberek nincsenek döntéshelyzetben. Végül oda tartoznak, ahová lehet: a hajléktalan emberek közé.

A mai magyar segítségnyújtó rendszer strukturálisan vak a prevencióra, amelynek pontosan az átmeneti állapotokra kellene fókuszálnia. És ebben komoly szerepe van annak, hogy hajlamosak vagyunk elszigetelt csoportokban gondolkodni. A szolgáltatásainkat is ezeknek a csoportoknak címezzük, egy, a társadalmi összefüggéseket, folyamatokat jobban észlelő rendszerszemléletű, dinamikusabb gondolkodásmód helyett.

Két szemléletváltási javaslat

Társadalmi csoportok helyett koncentráljunk élethelyzetekre!

Magyarországon 1948 előtt az számított hajléktalannak (otthonalannak), aki: „... maga, vagy családja részére önerejéből minimálisan megfelelő (önálló) lakhatását nem képes biztosítani.”² Ez a szemléletmód egy élethelyzetet igyekszik megérteni.

Az Európai Unió több tagállamában a mai napig erre az alapmeghatározásra épülnek a szociális lakástámogatás különböző formái³.

Az Egyesült Királyságban 2003 áprilisában indult el a *Supporting*

² Lásd erről bővebben: Dr. Győri Péter és Maróthy Márta: Merre tovább? Egy nemzeti hajléktalanügyi stratégia lehetséges keretei. Hajléktalanokért Közalapítvány, 2008.

³ Lásd erről bővebben: Fehér Boróka – Somogyi Eszter – Teller Nóra: Támogatott lakhatási programok kiterjesztésének és más lakástámogatásokkal való összehangolásának lehetőségei. Kézirat. 2011.

People kormányprogram. Végrehajtásának felelőse nem kisebb tekintély, mint a miniszterelnök-helyettes. A program kiváló példát nyújt arra, hogy milyen az, amikor egy társadalom erőt vesz magán, megszabadul az alcsoportokban való gondolkodástól, és ehelyett egy problémára koncentrálnak.

A program a sebezhető társadalmi helyzetű emberek segítségét tűzte ki célul, elsősorban azt, hogy az önálló élet és lakhatás minél több ember számára legyen lehetséges: fenntartható vagy visszaszerezhető. Ezek között a hajléktalanok is az egyik csoport. Igen hangsúlyos a megelőzés, tulajdonképpen úgy tűnik, hogy erre koncentrálnak térképezték fel ezeket a bizonyos sérülékeny társadalmi csoportokat. A Supporting People program a következő csoportokat célozza meg:

- hajléktalanok, utcán élők
- börtönviseltek (bekerülők, bennlévők, kijövők)
- pszichiátriai betegek és más fogyatékkal küzdők
- lakáson belüli erőszak veszélyében élők
- alkohol- és drogproblémával élők
- fiatalkorú szülők
- idősek
- veszélyeztetett fiatalok
- HIV és AIDS fertőzöttek
- tanulási nehézséggel küzdők
- utazók (travellerek)
- otthontalan családok

A kezdeményezés a hajléktalanügyi törvénycikkellyel összhangban kötelezi a megyéket és a kerületeket, hogy helyi hajléktalanügyi stratégiát készítsenek és létrehozzák azt az alakulatot is, amelyik a *Supporting People* program végrehajtásáról gondoskodik.

A *Supporting People* elsőszámú célcsoportja az egész brit társadalom, és azon belül a hajléktalan emberek csoportja is. Nagy-Britanniában belátták, hogy a sérülékeny társadalmi csoportok hatalmas költséget és növekvő dezintegrációt jelenthetnek, ha „engedik, hogy tovább sérüljenek”. A terhek közül csak néhány a segélykiadások növekedése és az adókiesés. A távolabbi jövőben: emelkedő egészségügyi kiadások, bűnözés, végső soron pedig súlyosan lecsúszó rétegek, tömeges kiilleszkedés, anómia és a társadalmi béke felborulásának veszélye fenyegethet.

Úgy tűnik, hogy a britek megpróbálták megkeresni ezeknek a bajoknak a forrását és ott elzárni a csapot, ugyanis ez hosszú távon lényesen olcsóbb megoldás, nem mellékesen pedig méltányosabb is a szerencsétlenebb sorsú emberek iránt.

A *Supporting People* elsősorban azt célozza meg, hogy mindenki – amennyire csak lehet -- önálló életet éljen. Aki éppen nem tud, az is minél hamarabb tegye újra ezt.

Társadalmi csoportok helyett koncentráljunk viselkedésekre!

A kirekesztő, dichotóm gondolkodásnak a különböző társadalmi csoportok elleni, erősödő indulatok is kísérőjelenségei, és ennek célkeresztjében egyre inkább megjelennek a hajléktalan emberek is. Ebből a szempontból is rendkívül fontos lenne a kategóriákban való gondolkodás mérséklése.

Az ASBO (Anti-Social Behaviour Order): az Antiszociális Viselkedés Szabályozása szintén brit találmány és ugyancsak remek példát nyújt erre.

1998-ban, Angliában és Írországban vezették be a társas együttélésnek ezt a finoman hangolt és egyben szigorú szabályozását. Az ASBO szabályok széles körben kiterjednek a hétköznapi együttélés normáira, amelyek közül több a közterületi viselkedést és ezen keresztül a hajléktalan embereket is érintheti. Az ASBO hosszú felsorolást tartalmaz a közösség számára nem kívánatos viselkedésekről, egyebek között ezeket: hangoskodás, részeg randalírozás, köpködés, szemetelés, utcai drog- és alkoholfogyasztás, vandalizmus, koldulás, lopás, de idetartozik például az engedély nélküli utcai zenélés is. Az ASBO szabályok betartatásában komoly szerepet kapnak a civil szerveződések, különböző társasházi vagy lakóközösségek. A szabályokba ütköző cselekedetek észlelése után először ők próbálnak ellenlépéseket tenni: rábeszélni, figyelmeztetni, amennyiben ez hatástalan, akkor jön csak a hatóság. Eleinte a hatóság is csak figyelmeztet, végső esetben azonban (többszörös visszaesés) akár elzárás is adható ASBO szabálysértésért, mégpedig gyorsított bírósági ítélettel. Fontos hozzátenni, hogy az ASBO érezhetően pengeélen tancol az egyéni szabadságjogok korlátozása és a többség szabadsága (köznyugalom) határvonalán. Egy ilyen rendszer működése valószínűleg csak nagyon kiegyensúlyozott jogrendszerrel, és igazi, független sajtóval valamint közvéleménnyel rendelkező, patinás demokráciákban lehetséges.

A gondolkodásmód azonban rendkívül fontos: az ASBO nem hajléktalanokról beszél, hanem olyan viselkedésformákról, amelyek mindenki számára tiltottak, és amelyek egyébként – tegyük hozzá – a hajléktalanság esetleges (de nem szükségszerű) kísérőjelenségei is lehetnek. Az ASBO nem nevez meg társadalmi csoportokat! Nem személyeket, hanem viselkedésfajtákat rekeszt ki.

Ez a zárótanulmány sokkal többről szól, mint a hajléktalanság, mert a hajléktalanság is sokkal többről szól, mint amit a mai magyar közbeszédben értünk rajta. Valójában azt kell átgondolnunk, hogy hajlandóak vagyunk-e a rövid távú pszichológiai (de nyilvánvalóan látszólagos) előnyökről lemondani és hosszú távra beruházni egy élhetőbb, toleránsabb Magyarországot. Ha igen, akkor sokkal komolyabb együttműködési kultúrára, kevesebb indulatra és több józan észre lesz szükség. Fel kell ismernünk, hogy egy rendszer részei vagyunk, amely nem választhatja le magáról az aktuálisan valamiért nem szimpatikus részeit. Vagy ha igen, akkor addig-addig választ le újabbakat, amíg semmi nem marad. A hajléktalanság a magyar társadalom nagy és bonyolult struktúrájában csak egy jelenség a sok közül, de a társadalmi-gazdasági állapotok roppant érzékeny lakmuspapírja.